

ОПОВІДАННЯ «ТЕСТАМЕНТ» ІВАНА ЧЕНДЕЯ ЯК ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ МІФОЛОГЕМИ СВІТОВОГО ДЕРЕВА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 28.

УДК 821.161.2-3.09

Князєва В. Оповідання «Тестамент» Івана Чендея як художня модель міфологеми світового дерева; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 21; мова українська.

Анотація: У статті розглянуто художнє втілення просторової моделі Світового Дерева в оповіданні І. Чендея «Тестамент» та виокремлено функціонування однієї із його складових – архетипу Землі.

Ключові слова: архетип, міфологема, міфологічний тип мислення, модель світу.

Особливістю сучасного літературного процесу є відродження духу міфотворчості, що виявляється у створенні авторських міфів, а також у зверненні до давніх фольклорних мотивів з метою конструювання власного міфологічного світу. Міфологізм прози І. Чендея – явище непересічне та дуже цікаве, потребує дослідження глибинних структур його текстів, які ґрунтуються на світоглядних основах письменника, стильових уподобаннях, відношенні до міфологічно-фольклорних джерел, віруваннях українського народу. Творчість письменника насичена базовими образами-концептами, які діють на рівні архетипів та міфологем. Як зазначає М. Жулинський: «Кожен з цих образів-концептів є своєрідним енергетичним патерном, універсальною субстанцією, що єднає світ реальний і світ духовний, сполучає матерію і свідомість, є своєрідним ідейно-духовним і композиційним центром художньо-естетичної світобудови» [4, с.13]. Одним з таких концептів є міфологема Світового Дерева, яка постає в уявленнях українців своєрідним зразком космоустрою, переходом від хаосу до упорядкованості Буття. В оповіданні «Тестамент» І. Чендея міфологема Світового Дерева позиціонує як основа розуміння міфопоетичного змісту оповідання.

Звертаючись до основних традиційних образів українського народного мислення, вбачаємо в них спільні ознаки, базовані на давніх уявленнях про «триєдність» та його сприймання з погляду бінарних опозицій. Така обумовленість спричинена інтуїтивним «відчуванням» людиною оточуючого, спостереженням за явищами природи та закономірностями існування людини на її «лоні». Як зазначає дослідник І. Пошивайло, «єдність трьох планів Буття: горішнього (небо), проміжного (земля) і долинного (хаос, світові води, підземний світ), здійснювалася, згідно ранніх традицій українського символізму, за допомогою міфологеми Світового Дерева – Дерева Життя (вершечок – стовбур – коріння, вазон), яке, здебільшого, має охоронця – птаха (символ світової душі)» [14, с. 10]. Важливим елементом просторової моделі Світового Дерева виступає космогонічна першостихія землі. Вона тлумачиться як початок, основа, «материнське лono», стає міфологічним прихистком для «слабкого» зерня, яке, почерпавши її могутньої «вітальної» енергії, перетворюється на «сильне» дерево. Водночас, земля уособлює лімінарність, «прикордонний» стан перебування між двома основними

буттєвими структурами: видимим, матеріальним, доступним світом (верхівка, стовбур), та прихованим, таємничим, схильним до метафізичного споглядання «потойбіччям», яке символічно пов'язане з корінням Світового Дерева.

В оповіданні «Тестамент» (1948) Івана Чендея спостерігаємо апеляцію до міфологічного типу мислення, «що імагінує світоуклад через праситуації, паттерни, архетипи й ін.» [15, с. 4]. Архетип землі у творі структурно включений у міфологему Світового Дерева та функціонує в екзистенційному та міфологічному аспектах. Земля тлумачиться на рівні опозиційних понять «матеріальне-духовне». Образ землі, як наголошує В. Філатов, – «це один з найнасиченіших образів, які застосовують люди для вираження їхнього світобачення. Це і ґрунт, який обробляє і на котрому проживає людина, і субстрат, який годує все живе і в який це живе, завершуючи свій життєвий цикл, повертається знову. Це і локальний ландшафт, що оточує людину, де вона народилася і проживає» [18, с.11]. Водночас, «у всіх міфологічних системах наявна близькість землі до першоствореного хаосу» [16, с.467]. Профанна свідомість та граничний утилітаризм мислення героя «Тестаменту» Гаврила підсилена впливом архетипу землі як «космічної» сили, що здатна впливати згубно, «поглинаючи» людину та повністю підпорядковуючи її собі. Цей архетип у своєму матеріальному втіленні може «нав'язувати» такі світоглядні орієнтири, у яких не залишається місця для етичних та моральних настанов. Для матері Гаврила, баби Семенихи, земля постає як етноархетип і є важливим базисом формування її духовного світу. Адже, як відомо, ментальний портрет українця перебуває в тісному зв'язку із стихією землі: «Системи символів етнокультурних спільнот мають у своєму арсеналі концептуальні центри, які творять ментальний портрет народу. Одним із таких центрів, що здавна впливав на формування ментальності українців, є концепт землі» [7, с. 22–23].

Часо-просторові межі твору співвідносні з певною стрижневою, центральною топонімічною точкою в системі координат, на рівні якої залишається лише одне сприймання архетипу землі – як могутньої духовної основи для людини. Це «сакральний центр простору, який протистоїть профанному простору на межі двох різних станів, коли профанна тривалість знімається і час зупиняється» [17, с.195]. Такою точкою в «Тестаменті» є

локалізована міфологема космологічного характеру – яблуня, що уособлює собою Світове Дерево. Дослідниця Н. Осипова стверджує, що, «виступаючи символом вивільнення людського духу з-під земної оболонки й перебуваючи у просторі між небом і землею, дерево символізує початок переродження, в міфопоетичному контексті осягненого як вмирання-воскресіння, ...межа між світом видимим і світом невидимим (трансцендентним)» [11, с. 78]. Міфологема яблуні є головною для розуміння міфопоетичного змісту оповідання. Завдяки своїй властивості приносити багатий урожай у природі, вона асоціюється з добробутом та родинним життям, тими поняттями, які набувають найбільш проблемного звучання у творі. Як узагальнюючий варіант міфологеми яблуні та модифікаційний від Світового Дерева в «Тестаменті» наявна міфологема саду. Згідно з міфопоетичним канонам, сад асоціюється з Раєм, символізує впорядкованість, духовні чесноти і може трактуватися як протиставлення світові Хаосу. За словами З. Фройда, «міфологічний центр саду легко перекодовується в духовну цінність – чи то зірки й небесні світила..., чи, нарешті сам сад як носій особливого настрою й душевного стану» [19, с. 83]. За біблійною легендою, існував прекрасний Гетсиманський сад, який став місцем передсмертних роздумів і молитов Ісуса Христа, а також місцем зради Спасителя учнем Іудою (Євангеліє від Марка, глава 14). Дослідник Ю. Мільошин зазначає, що до цього сюжету письменники звертаються тоді, коли прагнуть художньо передати гостроту кризових явищ у суспільстві [9].

Дія баби Семенихи сад, посаджений її покійним чоловіком, стає останнім місцем її земного перебування, де вона знаходить душевний спокій. Він стає й місцем фізичних мук та розчарування, спричинених її користюлюбними дітьми. В межах сприйняття цієї міфологеми відбувається і остаточна зрада старої єдиним сином, який, скориставшись її немічністю, «насилно» змушує підписати «тестамент» на свою користь. У традиції народної моралі заповіт розглядається насамперед як етична настанова предків нащадкам, спрямований на цілісність та взаємопідтримку представників роду. Так, у поезії «Заповіт» Т.Шевченка – це передчуття майбутньої долі всіх українців, які повинні згуртуватися заради спільної ідеї. Отже, своїм ганебним вчинком Гаврило руйнує духовний родовий зв'язок, тим самим «викреслюючи» себе із «неписаного» заповіту, заснованому на традиційній українській етиці та моралі.

Художня канва оповідання містить ряд міфопоетичних образів-знаків, які «несуть» закодовану інформацію про наближення смерті баби Семенихи. На схилі літ старій «любо лежати в саду» [20, с. 31]. Героїня відчуває потребу переміститися на нижчий рівень буттєвої структури – землю, так вона наближається до лімінарного, хтонічного стану буття, що відповідає її віковим особливостям. За М. Євзінім, «сама по собі старість є станом «хтонічним» [5, с. 39]. Подібні авторські прийоми можемо спостерігати і в інших літературних тво-

рах, у яких «переміщення» людини на рівень землі знаменує близькість її відходу з життя. Це новели «Дід» Марка Черемшини та «Сама-саміська» В. Стефаніка, оповідання «Що записано в книгу життя» М. Коцюбинського.

Важливу роль у значеннєвому полі Світового Дерева відіграє «чотирична схема», співвідносна із його горизонтальною структурою. Вона «схильна розмежовувати сторони світу, пори року, частини доби, кольори, елементи світу» [16, с. 403]. Сюжет оповідання «Тестамент» побудований на теренах осінньої пори, дія відбувається в жовтні, який українці називали «рум'янцем Матері-Осені», бо жовтень «дозволяє помилуватися останніми квітами» [4, с. 312]. Характеристика осені підсилена «золотою» барвою, це груша-дичка, «усипана тисячами мідяків», крона яблуні «мов золотом переткане шатро», промені сонця. В християнській символіці золотий колір – «це символ сонця і божественності, а також символ мучеництва в ім'я віри» [22]. У фольклорі багатьох народів «все, що має золоте забарвлення, належить до потойбіччя» [13, с. 285]. А. Ф. Лосєв убачає сутність символу в тому, що він «взагалі не вказує на будь-яку реальність, а тільки натякає на неї» [8, с. 158]. Лежачи на дощанці під яблунею, баба Семениха відчуває «умиротвореність природи», що складає «фундамент Буття» [10, с. 130]. У гармонійному духовному зв'язку із землею, візії Семенихи спрямовані в «небо». За К. Юнгом, небо належить до понять, які викликають у людей «набожність або почуття релігійного піднесення» [21, с. 218]. У слов'ян «найархаїчнішим космологічним протиставленням було протиставлення «небо-земля». На ранніх стадіях існував культ неба і його дружини Матері-Землі. Небо у міфології різних народів – храм богів, найвища і найсвятіша їхня сила» [3, с. 33]. Стара Семениха ототожнює землю з фізичним існуванням, покинути яку вона зможе тільки на рівні вічної духовної субстанції, але її вже виснажена матеріальна оболонка – тіло назавжди залишиться і розчиниться в ній. Момент смерті не викликає в уяві баби жаху, а сприймається як гармонійний перехід на інший, «вищий» рівень Буттєвої структури: «Душа легко покидає змучене хворобою тіло і поміж гілок у супроводі ангелів піднімається на небо...» [20, с. 32]. Такий легкий перехід може знаменуватися й усвідомленням праведності за християнським канонам свого життя Семенихою. В спогадах баби закарбувалася важка праця, «аби тільки мало тої землиці купити» заради добробуту сім'ї. А тепер замість подяки вона потерпає від навмисного позбавлення її харчів дітьми, переживаючи духовне мучеництво через фізичне. За відсутності зубів «стара взяла окраєць хліба і почала гризти. Сльози, що винирнули з очей, заблищали двома холодними краплями осіннього дощу» [20, с.32]. У язичницьких віруваннях слов'ян про смерть та існування після смерті, за давніми звичаями, діти «не достеменно» знищували старих і немічних родичів, а лише «переставали їх саджати за спільний стіл, кидаючи недоїдки». Як зазначає дослідниця Є.Єрмоїна, «знищення старих не вважалося ні зло-

чином, ні аномалією, бо в людини була перспектива нового відродження» [6, с.30]. «Нащо жити старому? Старе мусить вмирати, молоде жити. Таке все на світі. Старе листя опадає, молоде проростає» [1, с.95]. Ця схема пояснює ставлення сина з невісткою до старої матері, яке засноване на підсвідомій міфологічній парадигмі мислення, яка «не знає» поняття зла, добра або моралі й виходить з категорій користі й шкоди. Позбавляння Семенихи теплою молоком, натомість пропонуючи їй їсти яблука, які напали на її «ліжко» теж має свій символічний підтекст. «Молоко – це не просто їжа, а космічна енергія, що несе в собі велику життєдайну силу» [3, с.320]. Натомість її замінює міфологема Яблуко, що набуває опозиційного значення до міфологеми Молока у творі. «Яблуко – символ Дерева життя, безсмертя. Означає плодючість, любов, радість, мудрість, але разом з тим облуду і смерть» [3, с.611]. Так, заміна молока на яблука, які втрачають у даному контексті своє значення як їжі, а є органічною природною даністю, означає недоступність на даному етапі життя «вітальної енергії» для старої. Момент смерті Семенихи автор описує так: «То обірвалося яблуко і впало на землю» [20, с.38]. Такою ж дією позначений і момент «духовної» смерті героїв через розрив зв'язку найближчих представників роду (брата і сестри), спричинений функціонуванням архетипу землі як могутньої всеперемагаючої сили, яка скеровує поведінкові форми хлібороба на підсвідомому рівні. Сила цієї першостихії бере свій початок ще у давньогрецькій міфології. Мати-Земля Гея «відіграла важливу роль в теогонічному процесі, сама з себе породила Урана-небо», а отже, «вона може підкорювати його собі» [12, с. 153].

«Зустріло» на подвір'ї Гаврила сестру яблуко, яке «впало на стежечку й покотилося до самої хвіртки, в якій показалася Параска з клунком в руці» [20, с. 39]. Міфологему Яблуко у творі супроводжує слуховий образ «стук». Це «голос» плоду, який зірвався з Дерева Життя. Подібну семантику цього чуттєвого образу розкриває і міфологема птаха, яка постає атрибутом Дерева Життя, ототожнена з його «верхньою частиною... (гілки)» [16, с. 400]. У «Тестаменті» – це дятел, який «вистукує» «на дуплястому стовбурі яблуні». У світовому фольклорі існували «давні уявлення про душу-птаха, яка залишає межі цього світу, поєднані з реліктовими формами тотемних уявлень» [6, с. 28]. Дослідник А. Байбурін стверджує, що «проникнення смерті у світ живих звичай супроводжується прикметами та передвіщеннями» [2, с. 103]. «Згідно з повір'ям, якщо дятел стукає в кут чийогось дому, то це – передвістя смерті» [3, с. 404]. Наприкінці твору знаходимо заключне значення слухового образу «стук», вже напряму пов'язане із семантикою смерті, у контексті традиційного поховального обряду: «“Тук-тук, тук-тук...” – линули удари, немов хтось забивав віко труни» [20, с. 39].

Отже, можемо констатувати, що в оповіданні І. Чендея «Тестамент» помітна єдність прадавніх міфологічних уявлень із авторською художньою системою. Елементи просторової моделі світу, уособлені в міфологемі Світового Дерева, інваріюються у межах значення основного денотату та утворюють з ним нерозривну цілісність. Такий авторський підхід можна тлумачити і як гармонійну єдність понять «людина-природа», порушення яких призводить до порушення цілісності системи.

Література

1. Аверинцев С. С. К истолкованию символики мифа об Эдипе / С. С. Аверинцев // Античность и современность. Сборник статей. – М.: Наука, 1972. – С. 90–102.
2. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. / А.К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1983. – 239 с.
3. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
4. Жулинський М. Іван Чендей: художнє формування національного образу світу / М. Жулинський // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. – 272 с.
5. Евзлин М. Космогония и ритуал / М. Евзлин. – М.: Радикс, 1993. – 344 с.
6. Еремина В. И. Ритуал и фольклор / В. И. Еремина. –Л.: Наука, 1991. – 207 с.
7. Лобур Н. Культ землі в українській мові / Наталія Лобур // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 22–23.
8. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М.: Искусство, 1986. – 367 с.
9. Мільошин Ю. Христос у Гефсиманському саду (Альфред де Вінї та Жерар де Нерваль)/ Ю. Мільошин // Слово і час.– 1998. – № 8. – С. 5–8.
10. Науменко А. М. Філологічний аналіз тексту (Основи лінгвопоетики) / А. М. Науменко. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 416 с.
11. Осипова Н. Мифопоэтика лирики М. Цветаевой / Н. Осипова. – Киров, 1995. – 117 с.
12. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського / Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. ред. С. В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1989. – 480 с.
13. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 365 с.
14. Пошивайло І. «Українське небо» (космогонічні мотиви в народному мистецтві українців) / І. Пошивайло // Українське небо. Символи і знаки в народному мистецтві українців: Каталог виставки зі збірки УЦНК «Музей Івана Гончара» –К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», 2007. – 54 с.
15. Ткачик Н. Міфопоетична топика української прози кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Наталія Ткачик//

- Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01. – Івано-Франківськ, 2011. – 19 с.
16. Токарев С. А. Мифы народов мира / С. А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – Т. 1. А-К. – 672 с.
 17. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику (Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках) / В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1988. – 86 с.
 18. Филатов В.П. Живой космос: человек между силами земли и неба / В.П. Филатов // Вопросы философии. – 1994. – № 2. – С. 3–12.
 19. Фройд З. Поет й фантазування / З. Фройд // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996. – С. 83–90.
 20. Чендей І. М. Вибрані твори: В 2-х т. / Іван Чендей. – К.: Дніпро, 1982. –Т. 1. Оповідання. Птахи полишають гнізда...: Роман / Передм. М. Жулинського. – 623 с.
 21. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К, 1996. – 383 с.
 22. <http://symbol.grimuar.info/>

Валерия Князева

РАССКАЗ «ЗАВЕЩАНИЕ» ИВАНА ЧЕНДЕЯ

КАК ХУДОЖЕСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ МИФОЛОГЕМЫ МИРОВОГО ДЕРЕВА

Анотация. В статье рассматривается художественное воплощение пространственной модели Мирового Дерева в рассказе И.Чендея «Завещание», а так же одной из его составляющих – архетипа Земли.

Ключевые слова: архетип, мифологема, мифологический тип мышления, модель мира.

Valeria Kniazeva

STORY «TESTAMENT» BY IVAN CHENDEY

AS ARTISTIC MODEL MITHOLOGEM OF WORLD TREE

Summary. The article deals with artistic embodiment main tract model of World Tree in story «Testament» by I. Chendey and set asides function one of it's ingredient – archetype of Ground.

Key words: archetype, mithologem, mythic thinking form, model of world.

Князева Валерія – аспірантка Інституту літератури НАН України.